

A DEMOGRÁFIAI ELEMZÉSEK HOZZÁJÁRULÁSA AZ URBANIZÁCIÓS POLITIKA KIALAKÍTÁSÁHOZ MAGYARORSZÁGON

TEKSE KÁLMÁN*

I. BEVEZETÉS

A nemzeti urbanizációs politika szorosan összefügg az állam széles körű országos és regionális társadalom- és gazdaságpolitikájával, és néha — mint a szocialista tervgazdálkodású Magyarország esetében is — annak szerves részét képezi. Már régen megállapították, hogy a népesség dinamikája rendkívül fontos tényezője a társadalmi és gazdasági fejlődésnek, következésképpen döntő szerepet játszik a társadalmi-gazdasági fejlesztési politika és a tervek kidolgozásában. Ily módon a demográfiai tényezők — beleértve a népességkutatókat és a kialakuló népesedéspolitikát — szükségképpen rendkívül fontos szerepet töltenek be a városfejlesztési politika kialakításában. Befolyásolják az urbanizációs politikát, valamint a terveket, részben közvetlenül és részben azáltal, hogy szoros kapcsolatban állnak a szélesebb körű országos és regionális társadalmi és gazdasági politika és tervek kidolgozásával.

Ugyanakkor az is világossá vált, hogy a népesség — bár nagyon fontos — de csak egyetlen elem a sok közül, amellyel a politika és a tervek kidolgozásakor számolni kell. Létezik még nagyon sok egyéb, meghatározó jelentőségű tényező, ún. „közbelépő változó” is.

Ha vizsgálatunkat az urbanizációs politika fejlődésére irányítjuk, figyelembe kellene vennünk a demográfiai, társadalmi és gazdasági folyamatok komplex kölcsönhatásait mind országos, mind regionális szinten, az urbanizációs trendekről nem is beszélve.¹ Ezért könnyen megérthető, hogy tekintetbe véve e kölcsönös összefüggések komplex jellegét, egyetlen elemnek — a mi esetünkben a demográfiai kuta-

* Szerző a tanulmány írásakor az Egészségügyi Világszervezet munkatársa volt. A dolgozatban azonban a szerző saját nézeteit fejté ki, amelyek nem képviselik szükségszerűen a Szervezet nézeteit. A jelen tanulmány az eredeti angol nyelvű szöveg magyar fordítása.

¹ Hansen N. M. (szerk.) *Public Policy and Regional Economic Development: The experience of nine Western countries*. Ballinger Publishing Co. Cambridge, Mass. 1974.

tásoknak — egy másik elem — az urbanizációs politika — alakulására gyakorolt hatása alapján sohasem lehet pontos megállapításokat tenni.

A társadalmi és gazdasági fejlődés tényezői, beleértve azokat, amelyek az urbanizációs politika és stratégia kialakítását befolyásolják, jelentősen eltérnek országonként, még akkor is, ha csak a fejlett országok vizsgálatára szorítkozunk. A különbségeket csak úgy mérsékelhetnénk, ha a továbbiakban olyan fejlett országok csoportját választanánk ki, amelyeknek társadalmi-gazdasági rendszerük hasonló.² Jól tudjuk például, hogy az urbanizáció jellege és trendjei, a települési rendszerek jelenlegi problémái, valamint a fejlesztésükre irányuló tervek és stratégiák jelentősen különböznek egymástól még a kelet-európai szocialista országokban is. Valóban (legalábbis a részletekben, ha nem is az elvekben), az urbanizációs politika kialakításában és megvalósításnál alkalmazott eszközökben legalább annyi eltérést, mint közös vonást találtunk. E nehézségek szem előtt tartásával, jelen dolgozatnak az a célja, hogy alaposan vizsgálja, hogyan járultak hozzá a demográfiai vizsgálatok az urbanizációs politika kialakításához egyetlen országban, például Magyarországon. E példán keresztül remélhetőleg részletesebben vizsgálhatjuk a nemzeti tapasztalatokat, ahelyett, hogy a nemzetközi általánosítás gyakorlatilag lehetetlen feladatával kísérleteznénk, csökkentve az áttekintés világos jellegét.

2. AZ URBANIZÁCIÓ IRÁNYZATAI ÉS FORMÁI MAGYARORSZÁGON

2.1 Magyarországon az urbanizáció jelenlegi formája és a települési viszonyok majdnem négy évszázadra visszanyúló történelmi események hatására alakultak ki. Ilyen volt a 150 évig tartó török megszállás és az ez alatti majdnem állandó háborús állapot, ami arra kényszerítette az embereket, hogy nagyobb és biztonságosabb népességi központokba tömörüljenek az ország megszállt részein. A függetlenségért vívott későbbi háborúk és az ország I. világháborút követő jelentős területi változásai ugyancsak hatást gyakoroltak az urbanizációra. Az iparosítás ciklikussága és a társadalom II. világháborúig élő feudális vonásai ellenkező irányból befolyásolták az urbanizációt: mialatt gyorsították az urbanizációs folyamatokat, lényeges eltéréseket eredményeztek a települési rendszerben és a népesség megoszlásában.

A II. világháború után az ország határozott társadalom- és gazdaságpolitikája — beleértve a települési rendszerre vonatkozó politikát, valamint a szocialista társadalmi-gazdasági tervek megvalósítását is — nagy erőfeszítéseket tett annak érdekében, hogy javítson a helyzeten és ésszerű települési rendszert alakítson ki a népesség

² Ter Heide H., „Goals and objectives of population redistribution policies in Western European countries.” National Physical Planning Agency Publication 73-2(E), The Hague 1973.

megfelelő földrajzi megoszlásával. A gyors iparosítással és a nagyüzemi gazdálkodás létrejöttével párhuzamosan gyorsabb ütemben ment végbe az urbanizáció, a népesség jelentős földrajzi és társadalmi mobilitása volt észlelhető.³ Még így is, az urbanizáció formája és a települési rendszer struktúrája sokkal bonyolultabb és megváltoztatására több időre van szükség mint két vagy három évtizedre.

Ezt nagymértékben alátámasztja az az egyszerű tény, hogy bár 1950 és 1974 között a mezőgazdaságból eredő nemzeti jövedelem aránya 42⁰/₀-ról 16⁰/₀-ra esett és a mezőgazdaságban és az ezzel összefüggő iparágakban foglalkoztatott aktív keresők aránya 52⁰/₀-ról 23⁰/₀-ra csökkent, a falusi népesség aránya sokkal lassabban változott és 60⁰/₀-ról csupán 50⁰/₀-ra süllyedt.

A II. világháborút megelőző évszázadban az urbanizáció üteme aránylag lassú volt, kivéve a XIX. század utolsó évtizedét, amely az iparosítás rövid, de jelentős fellendüléséről tanúskodik (lásd az 1. táblát). A lassú urbanizáció további hanyatlása volt észlelhető a második világháború alatt és az ezt követő időszakban, amikor intenzív külső vándorlás ment végbe (beleértve mind a jelentős kivándorlást, mind a visszavándorlást), amely leginkább a városi központokat és ezek népességét érintette. Az urbanizáció jelentősen felgyorsult az 1950-es és 1960-as években, amikor mélyreható — bár számszerűleg nem annyira jelentős — változások mentek végbe települési viszonyokban.

2.2 Az utóbbi időkben bekövetkezett jelentős fejlődés ellenére az urbanizációs és települési rendszer jelenlegi formája számos fontos problémát vet fel és rámutat a regionális, valamint a város és község közötti különbségekre. Magyarország települési rendszerének fő jellegzetességei és néhány ezzel kapcsolatos probléma az alábbiak szerint foglalható össze:

a) Az urbanizáció szintje aránylag alacsony: 1974-ben az ország népességének körülbelül a fele még mindig községekben lakott.

b) Budapest, az ország fővárosa kiterjedés, nagyság és a gazdasági tevékenység koncentrációja tekintetében felülmúlja a többi várost. 1974 végén a városi népességnek körülbelül 40⁰/₀-a a fővárosban koncentrált. Budapest elsőbbségét (akár a 4-város, akár a 11-város elsőbbségi indexével mérve) mindig elismerték, de ez jelentősen fokozódott az ötvenes években, ahogyan az a 2. táblából látható. A gazdasági aktivitás koncentrációja, beleértve az ipart is, majdnem párhuzamos ezzel a trenddel.

³ Lásd pl. *Hegedűs M.* Gazdasági fejlődés és urbanizáció. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1973; és *Koleszár M.*, „Interrelations between settlement systems and socioeconomic development” is Swain H. (ed): National Settlement Strategies East and West, Conference Proceedings, IIASA, Laxenburg 1975, Doc. No. CP-75-3. pp. 64-73.

1. Az urbanizáció üteme¹
a népszámlálások közötti időszakokban — Magyarországon²: 1870—1970

Темп урбанизации в периоды между переписями населения
Венгрия: 1870—1970 гг.

Tempo of urbanization during intercensal periods
Hungary: 1870—1970

Népszámlálások közötti időszakok (1)	A városi népesség százalékának változása (2)
1870—1880	0,67
1881—1890	0,55
1891—1900	1,20
1901—1910	0,69
1911—1920	0,30
1921—1930	0,27
1931—1940	0,51
1941—1948	-0,54
1949—1959	0,73
1960—1969	0,83

¹ A *de facto* városi népesség arányában bekövetkezett exponenciális változás évi átlagos ütemeként mérve.

² Az 1920 előtti adatok az ország jelenlegi területére vonatkoznak.

Горизонтальная графа: (1) Периоды между переписями населения; (2) Изменение процента городского населения.

Heading: (1) Intercensal period; (2) Change in the percent urban.

2. A népesség koncentrációja Budapesten
az elsőbbségi index-szel¹ mérve — Magyarországon²: 1910—1970

Концентрация населения в г. Будапеште, измеренная при помощи индекса первенства — Венгрия: 1910—1970 гг.

Concentration of population in Budapest as measured
by the primacy index — Hungary: 1910—1970

Év (1)	Index (2)	
	a 4 város (3)	b 11 város (4)
1910	2,88	2,28
1920	3,14	2,80
1930	3,03	2,70
1941	3,33	2,84
1949	2,97	2,77
1960	4,65	3,96
1970	4,10	3,53

¹ Az index Budapest népességét

a

az ország következő 3 legnagyobb városának

b

az ország következő 10 legnagyobb városának össznépességéhez viszonyítja.

² Valamennyi adat az ország jelenlegi területére vonatkozik, kivéve az 1910. évit, amely az 1910. évi népszámláláskor létező területre vonatkozik.

Горизонтальная графа: (1) Годы; (2) Индекс; (3) 4 города; (4) 11 городов.

Heading: (1) Year; (2) Index; (3) 4 cities; (4) 11 cities.

c) Budapest szembetűnő elsőbbsége részben abból ered, hogy a fővároson kívül nincs nagyvárosi hálózat. Magyarországon a főváros után következő 5 legfontosabb város (úgynevezett megyei városok) átlagos népessége csupán 165 000 volt 1974. végén.

d) Bár a városrendszer az utolsó 2 évtizedben jelentősen bővült és ez a városi központok szabályosabb eloszlását eredményezte, a fejlődés nem tekinthető egyenletesnek. A középnagyágú városok népességnövekedése régióként jelentősen eltérő, növekedésük különösen az Alföldön volt lassú. Dél-Dunántúl, valamint az Alföld nagy területein egyáltalában nincsenek középnagy vagy kis városok. Végül sok városban a technikai infrastruktúra általános fejlődési szintje még mindig nagyon alacsony.⁴ (Például, az összes városnak egyharmadában a vezetékes vízellátás még a 10%-ot sem éri el.)

e) A falusi népesség fokozatos csökkenése (lásd a 3. táblát) nem javított a községi települési rendszeren, ahol még mindig jelentős eltérések észlelhetők. Az ország délnyugati részén a kis falvakban az átlagos népességszám csupán 700. Ezzel szemben vannak nagy községek (több mint 5000 lakossal) az Alföldön, amelyek nagy távolságra fekszenek egymástól.

3. Városi és községi népesség a település típusa szerint¹
Magyarország: 1960 és 1970

*Городское и сельское население по типу поселения
Венгрия: 1960 и 1970 гг.*

*Urban and rural population by type of settlements
Hungary: 1960 and 1970*

Település típusa (1)	Szám db (2)	Lakónépesség (ezerben) (3)		1970 az 1960. év százalékában (4)
		1960	1970	
1. Budapest	1	1 783	2 001	112,2
2. Egyéb városok	75	2 337	2 784	119,1
3. Ebből megyei városok	5	575	719	125,0
4. A többi város	70	1 762	2 065	117,2
5. Községek	3 135	5 841	5 537	94,8
6. Magyarország	3 211	9 961	10 322	103,6

¹ Az ország 1970. január 1-i közigazgatási beosztása szerint.

Горизонтальная графа: (1) Тип поселения; (2) Число; (3) Проживающее население (в тыс.); (4) 1970 г. в процентах от 1960 г.

Вертикальная графа: 1. Budapest; 2. Прочие города; 3. В том числе комитатские города; 4. Остальные города; 5. Села; 6. Венгрия.

Heading: (1) Type of settlements; (2) No. (3) Resident population (thousands); (4) 1970 as percentage of 1960.

Lateral text: 1. Budapest; 2. Other towns; 3. Of which county towns; 4. Rest of towns; 5. Villages; 6. Hungary.

⁴ *Községfalvi Gy.* Területi fejlődés és infrastruktúra (magyarul), Műszaki Könyvkiadó, Budapest 1976.

f) A rendszer másik jellegzetessége, hogy a nagy községek és mezővárosok körül szétszórtan az Alföldön nagy számban található tanyák. 1970-ben az ország össznépességének több, mint 8⁰/₀-a élt tanyákon, de ez az arány még 25⁰/₀-nál is nagyobb volt egyes megyékben.⁵ Jelenleg erőfeszítéseket tesznek annak érdekében, hogy kisebb kereskedelmi és kulturális központokat létesítsenek e tanyák súlypontja közelében a gazdaságilag életképezebb területeken, ahol a rendszer fenntartásának költségei megtérülnek.

A városok helyzetéhez viszonyítva, az infrastruktúra problémái még súlyosabbak a községekben. Ennek eredményeképpen továbbra is jelentősek az eltérések a városi és falusi népesség, sőt még az egyes városok népességének életviszonyai között is.

2.3 Az utolsó 2 évtizedben óriási erőfeszítéseket tettek a helyzet javítása érdekében. A regionális gazdasági tevékenység központjai eltolódtak, elsősorban azért, mert változott az ipar területi megoszlása. Budapest részarányát az ország ipari termelésében csökkentették olyképpen, hogy megerősítették a vidéken létező ipari központokat és új ipari központokat létesítettek.⁶ A gyors iparosítással együtt a harmadik szektor is gyorsabban fejlődött vidéken.

Az iparosítás területi változásai új munkaerő igényeket támasztottak egyes városokban, ugyanakkor a mezőgazdaság gyorsütemű gépesítése a munkaerőtöbblet kedvező újabb tartalékát hozta létre a mezőgazdaságban a hatvanas évek elején. Ennek következtében a faluról városba vándorlás kissé meggyorsult az 1960-as évek első felében. A mezőgazdaságból származó munkaerő-ellátás azonban hamarosan majdnem teljesen kimerült és az emberek faluról városba vándorlása kissé lelassult (lásd a 4. és 5. táblát). A vándorlás fő áramlatainak iránya is változott és a fő áramlás eltolódott Budapestről a középnyugati és kisebb vidéki városok és az újonnan létesülő ipari központok felé.⁷

E fejlődéssel párhuzamosan a városi népesség növekedése és a népesség koncentrációja nagyobb településekben tovább gyorsult. Az 1960-as években mind a városok, mind a községek népességének növekedése (csökkenése) körülbelül arányos volt a település nagyság logaritmusával, Budapest kivételével. Ez azt jelenti, hogy 10 000 lakoson aluli községek lakónépessége ténylegesen csökkent. A 6. tábla összefoglal néhány kiválasztott társadalmi-gazdasági mutatót 1965-re és 1974-re vonatkozóan, amelyek fényt deríthetnek az utóbbi évtizedekben az urbanizációs trendek megváltoztatására irányuló erőfeszítésekre.

⁵ Szabady E. „A falusi népesség városokba vándorlása és a mezőgazdasági népesség strukturális változásai” (magyarul), Demográfia 1962, 5 (4), pp. 495–500.

⁶ Király I., Simon A.: „Ipari decentralizáció Budapest városfejlesztésével kapcsolatban” (magyarul), Területi Statisztika, Budapest 1973, 23 (1) pp. 31–38.

⁷ Bene L., A belső vándormozgalom három évtizede (magyarul), Demográfia 1975, 18 (2–3) pp. 253–269.

4. A népesség népszámlálások közötti időben
bekövetkezett változásainak¹ komponensei település típusok szerint —
Magyarország: 1960—1969

Компоненты изменения населения в период между переписями населения
по типу поселений — Венгрия: 1960—1969 гг.

Components of intercensal population change by type of settlements —
Hungary: 1960—1969

A település típusa (1)	Tényle- ges (2) népességnövekedés szám (5)	Termé- szetes (3) születés (5)	Vándor- lási kü- lönbözlet (4)	Tényle- ges (2) népességnövekedés a népesség százalékában (6)	Termé- szetes (3) születés (6)	Vándor- lási kü- lönbözlet (4)
1. Budapest	+218	— 18	+236	+12,2	—1,0	+13,2
2. Egyéb városok ebből:	+447	+109	+338	+19,2	+4,7	+14,5
3. megyei város	+127	+ 22	+105	+26,0	+4,5	+21,5
4. többi város	+320	+ 87	+233	+17,4	+4,8	+12,6
5. Községek	—304	+270	—574	— 5,4	+4,5	— 9,8

¹ Lakónépesség

Горизонтальная графа: (1) Тип поселений; (2) Фактический; (3) Естественный; (4) Прирост населения (число); (5) Нетто численность мигрирующих; (6) В процентах населения.

Вертикальная графа: 1. Будапешт; 2. Прочие города; 3. В том числе: комитатские города; 4. Остальные города; 5. Села.

Heading: (1) Type of settlements; (2) Actual; (3) Natural; (4) Population increase (number); (5) Net number of migrants; (6) As percentage of population.

Lateral text: 1. Budapest; 2. Other towns; 3. of which county towns; 4. Rest of towns; 5. Villages.

5. Állandó és ideiglenes bevándorlás, elvándorlás és vándorlási különbözet
Magyarország városaiban és községeiben:
a vándorlók évi átlagos száma 1960—1964-ben és 1965—1969-ben

Постоянные и временные вселения, переселения и нетто миграция в городах
и селах Венгрии: среднегодовая численность мигрирующих в периоды 1960—
1964 гг. и 1965—1969 гг.

Permanent and temporary in-out and net migration for urban
and rural areas in Hungary: average annual number of migrants during
1960—1964 and 1965—1969 periods

Terület (1)	Időszak (2)	Állandó vándorlás (3)			Ideiglenes vándorlás ¹ (4)		
		Be- (5)	El- (6)	Külön- bözlet (7)	Be- (5)	El- (6)	Külön- bözlet (7)
		v á n d o r l á s			v á n d o r l á s		
1. Budapest	1960—1964	42,9	22,7	+20,2	135,6	126,8	+ 8,8
	1965—1969	31,0	20,3	+10,7	125,5	118,1	+ 7,4
2. Többi város	1960—1964	85,0	58,7	+26,3	165,8	157,2	+ 8,6
	1965—1969	83,6	57,5	+26,1	158,4	154,8	+ 3,6
3. Községek	1960—1964	203,0	249,5	—46,5	296,3	313,7	—17,4
	1965—1969	188,3	225,1	—36,8	278,4	289,4	—11,0

¹ Visszavándorlást is beleértve

Горизонтальная графа: (1) Территория; (2) Периоды; (3) Постоянная миграция; (4) Временная миграция; (5) Вселения; (6) Переселения; (7) Нетто миграция.

Вертикальная графа: 1. Будапешт; 2. Остальные города; 3. Села.

Heading: (1) Area; (2) Period; (3) Permanent migration; (4) Temporary migration; (5) In; (6) Out; (7) Net.

Lateral text: 1. Budapest; 2. Other towns; 3. Rural areas.

6. Válogatott társadalmi-gazdasági mutatók Budapestre és Magyarország többi részére vonatkozóan: 1965 és 1974
 Выбранные социо-экономические показатели по Будапешту и по остальной части Венгрии: 1965 и 1974 гг.
 Selected socio-economic indicators for Budapest and for the rest of Hungary: 1965 and 1974

Szám (1)	Mutató (2)	Időpont* (3)	Budapest (4)		1974 az 1965. év %-ában (6)	Az ország egyéb területei (5)		1974 az 1965. év %-ában (6)
			1965	1974		1965	1974	
1.	Az állami ipar ¹ foglalkoztatottainak száma 10 000 lakosra	—	3 185	2 570	80,7	1 076	1 456	135,3
2.	Üzletek összterülete ² 1000 lakosra (m ²)	2	287	359	125,1	208	315	151,4
3.	Vendéglátóipari egységek összterülete ³ 1000 lakosra (m ²)	2	233	288	123,6	144	226	156,9
4.	Üzletek évi összforgalma 1 lakosra (folyó árak) (forint)	—	14 422	27 462	190,4	6 100	16 881	276,7
5.	Tartós fogyasztási cikkek évi kiskereskedelmi eladása 1000 lakosra (folyó árak) (forint)	—	6 676	14 958	224,1	7 322	9 033	123,4
6.	1 főre jutó netto jövedelem ⁴ szellemi dolgozók és nem mezőgazdasági fizikai dolgozók háztartásaiban (forint)	—	15 058	28 079	186,5	11 768	22 079	187,6
7.	1 főre jutó netto jövedelem ⁴ mezőgazdasági fizikai dolgozók háztartásaiban ⁷ (forint)	—	—	—	—	11 105	21 355	192,3
8.	100 lakásra jutó lakók száma	1	328	304	92,7	345	308	89,3
9.	Az év folyamán befejezett lakások száma 1000 lakosra	—	4,8	7,6	158,3	5,5	8,6	156,4
10.	1 orvosra jutó lakosok száma	2	2 659	2 582	97,1	3 140	2 856	91,0
11.	10 000 lakosra jutó kórházi ágyak száma	2	86	85	98,8	34	43	126,5
12.	10 000 lakosra jutó bölcsődei férőhelyek száma	2	65	75	115,4	26	37	142,3
13.	1000 lakosra jutó óvodai férőhelyek száma	2	16	24	150,0	19	27	142,1
14.	1000 lakosra jutó középiskolai tanulók száma ⁶	3	30	25	83,3	22	19	86,4

15. 1 tanteremre jutó középiskolai tanulóinak száma ⁶	3	39	34	87,2	43	36	83,7
16. 1000 lakosra jutó moziférfhelyek száma	2	45	28	62,2	73	60	82,2
17. 1000 lakosra jutó rádióelőfizetők száma	2	326	306	93,9	225	226	100,4
18. 1000 lakosra jutó televízióelőfizetők száma	2	147	263	178,9	66	208	315,2

Jegyzet: ¹ Évi átlag szám.

² Kivéve a gyógyszerárakat.

³ Kivéve a szállodákat.

⁴ Folyó árakon.

⁵ Kivéve a járvány-, TBC-kórházak, elmeegógyintézetek és szanatóriumok ágyait.

⁶ Csak nappali tagozatokon.

⁷ Beleértve a kettős jövedelmű dolgozókat.

* Időpont kódjai: 1 Év eleje

2 Év vége

3 Az 1965/66 ill. 1974/75 iskolai év eleje.

Горизонтальная графа: (1) Номер по порядку; (2) Показатели; (3) Дата; (4) Будапешт; (5) Остальная часть Венгрии; (6) 1974 г. в процентах от 1965 г.

Вертикальная графа: 1. Численность служащих в государственной промышленности на 10 тыс. жителей; 2. Общая площадь магазинов на тыс. жителей; 2. Общая площадь магазинов на тыс. жителей (м²); 3. Общая площадь единиц гостиничной промышленности на тыс. жителей (м²); 4. Общий годовой оборот магазинов на душу населения (по текущим ценам) (в форинтах); 5. Годовая розничная продажа товаров длительного пользования на тыс. жителей (по текущим ценам) (в форинтах); 6. Нетто доход на душу населения в домашних хозяйствах работников умственного труда и работников несельскохозяйственного физического труда (в форинтах); 7. Нетто доход на душу населения в домашних хозяйствах работников сельскохозяйственного физического труда (в форинтах); 8. Число жителей на 100 квартир; 9. Число квартир, законченных в течение года, на 1000 жителей; 10. Число жителей на 1 врача; 11. Количество коек в больницах на 10 тыс. жителей; 12. Количество мест в яслях на 10 тыс. жителей; 13. Количество мест в детских садах на тыс. жителей; 14. Численность учеников средних школ на тыс. жителей; 15. Численность учеников средних школ на классную комнату; 16. Количество мест в кинотеатрах на тыс. жителей; 17. Число радиоабонентов на тыс. жителей; 18. Число телевизионных абонентов на тыс. жителей.

Heading: (1) No.; (2) Indicators; (3) Date; (4) Budapest; (5) Rest of the country; (6) 1974 as percentage of 1965.

Lateral text: 1. No. of employees in state industry per 10 000 inhabitants; 2. Total area of shops per 1000 inhabitants (m²); 3. Total area of catering units per 1000 inhabitants (m²); 4. Annual total turnover of shops per inhabitants (current prices) (Forints); 5. Annual retail sales of durable consumer goods per inhabitant (current prices) (Forints); 6. Per capita net income in households of non-manual and manual non-agricultural workers (Forints); 7. Per capita net income in households of manual agricultural workers (Forints); 8. No. of inhabitants per 100 dwellings; 9. No. of dwellings completed during the year per 1000 inhabitants; 10. No. of inhabitants per physician; 11. No. of general hospital beds per 10 000 inhabitants; 12. No. of places in infant nurseries per 10 000 inhabitants; 13. No. of kindergarten places per 1000 inhabitants; 14. No. of secondary school students per 1000 inhabitants; 15. No. of secondary school students per classroom; 16. No. of seats in cinemas per 1000 inhabitants; 17. No. of radio subscribers per 100 inhabitants; 18. No. of television subscribers per 1000 inhabitants.

2.4 Részben az urbanizációs folyamatok változásainak eredményeként a közelmúltban új urbanizációs tendenciák jelei váltak érzékelhetővé. Ezek a tendenciák, amelyek Európában már régóta ismertek, bizonyos új jelenségeket képviselnek Magyarország települési rendszerének fejlődésében. Fő jellegzetességeik a következők:

a) Új agglomerációk alakulnak ki nemcsak Budapest körül, hanem a középnagy megyei városok körül is.⁸ Arra számítanak, hogy ezek fejlődése és konszolidációja közreműködik majd az országban végbemenő urbanizáció folyamatosságának biztosításában.

b) E fejlődéssel párhuzamosan új szuburbanizációs folyamatok kezdődtek a főváros körül, jobb tömegközlekedési eszközökkel és a magánközlekedési eszközök gyorsan terjedő használatával.

c) A vidéki települési rendszer mikrostruktúrája fokozatosan erősödik és konszolidálódik jól kialakított vonzás területekkel a központi városok körül.⁹

d) Az ingavándorlás általában, de különösen Budapest és a megyei városok körül egyre nagyobb arányokat ölt. Ennek egyes demográfiai, pszichológiai, társadalmi és gazdasági következményei érezhetővé válnak az érintett egyéneknél, családokban és közösségekben.

A fejlődés jeleit aránylag korán észlelték. Az új sémák néhány jól kialakított elemét már beépítették az ország urbanizációs politikájába. részben abból a célból, hogy kihasználják a mögöttük rejlő erőket a települési rendszerre vonatkozó fejlesztési stratégia megvalósításának gyorsítására.

3. VÁROSFEJLESZTÉSI PROBLÉMÁKRA ÉS POLITIKÁRA VONATKOZÓ DEMOGRÁFIAI VIZSGÁLATOK

3.1 Az utolsó két évtized alatt jelentős figyelmet fordítottak az egész országot érintő népesedési kérdésekre; ezek képezték a demográfiai elemzések középpontját is. E kérdések főképpen a termékenységnek az ötvenes évek közepe után bekövetkezett gyors csökkenésével, a hatvanas évek elejétől észlelhető alacsony szintjével és az ezzel járó lassú népességnövekedéssel kapcsolatosak.⁹ Ezek a kérdések a népességkutatás reneszánszát idézték elő Magyarországon, ami jelentős mértékben hozzájárult egy olyan népesedéspolitika kialakításához, amely az új társadalom- és gazdaságpolitika és az országos tervek szerves részét képezi.

Az országos demográfiai kérdésekkel párhuzamosan azonban helyi népesedési problémák is felmerülnek, amelyeket még fokoznak a reprodukció tekintetében észlelhető regionális eltérések, a nagyfokú

⁸ Faluvégi A., A népesség agglomerációja nagyvárosok körül és ezek közigazgatási terjedése a huszadik században (magyarul), Területi Statisztika, Budapest 1972, 22 (6), pp. 611–628.

⁹ Szabady E., The Population of Hungary, Publication of the Demographic Research Institute, Budapest 1974, No. 38.

földrajzi mobilitás és az ebből eredő jelentős különbségek a népesség területi megoszlásában. Időközben problémák merültek fel a települési rendszer struktúrájában, fejlődésében és az urbanizáció folyamatában is. Így tehát az országos kérdésekkel foglalkozó demográfiai kutatásokkal egyidejűleg fokozták a területi és városi problémákkal kapcsolatos demográfiai vizsgálatokat is.

3.2 Számos vizsgálat a népesség regionális megoszlásával összefüggő problémákkal foglalkozott, beleértve az urbanizáció színvonalának, ütemének és a települések fejlesztésének demográfiai vonatkozásait. A legtöbb elemzés azonban tágabb kérdéseket is vizsgált, például az urbanizációnak nemcsak mint demográfiai, hanem mint társadalmi, pszichológiai és gazdasági jelenségnek a meghatározóit és következményeit is. Így a demográfusokon és statisztikusokon kívül egyéb tudományágak kutatócsoportjai is részt vettek a vizsgálatokban és közös erőfeszítéseik jelentősen gazdagították a témára vonatkozó jelenlegi ismereteinket.

Túlságosan ambiciózus vállalkozás lenne a dolgozat keretein belül áttekintést nyújtani a magyarországi regionális demográfiai vizsgálatokról. Ebben a vonatkozásban e dolgozat címét, amely „demográfiai elemzés”-re utal, szintén tisztázni kell. Világos, hogy a témát elég széleskörűen kell vizsgálnunk és bele kell vonnunk a legfontosabb változókat, amelyeken keresztül a népesség dinamikája és az urbanizációs folyamatok egymásra hatnak. A *P. M. Hauser* és *O. D. Duncan*¹⁰ által javasolt értelmezés jó betekintést nyújt a lehetséges alternatívákba. Úgy vélték, hogy „a demográfiai elemzés a népességben bekövetkező változások komponenseinek vizsgálatára szorítkozik. A demográfiai vizsgálatok nemcsak a népességi változókkal foglalkoznak, hanem a népesség változásai és egyéb — társadalmi, gazdasági, politikai, biológiai, genetikai, földrajzi stb. — változók közötti összefüggésekkel is”.

Ezek azok a demográfiai vizsgálatok a fenti tágabb értelemben, amelyek jelentősen hozzájárultak az urbanizációs politika kialakításához Magyarországon. Ezért fejtegetésünkben ki kell térnünk a demográfiai vizsgálatokra, ahelyett, hogy csupán az urbanizációs politikával összefüggő demográfiai elemzésre szorítkoznánk.

E megfontolások figyelembevételével olyan városfejlesztési problémákra és politikára vonatkozó demográfiai vizsgálatokkal foglalkozunk, amelyekben a népesedési kérdések állnak a figyelem középpontjában és amelyek az urbanizációt a demográfiai és a társadalmi-gazdasági jelenségek eredményének tekintik.

3.3 Az urbanizációra vonatkozó demográfiai vizsgálatok céljait Magyarországon, éppen úgy, mint máshol is, különbözőképpen állapították meg az évek folyamán, úgyszintén a különböző szerzők is, időnként hangsúlyozva a témán belül a jelenleg vagy átmenetileg érdekes szempontokat. Nem könnyű feladat ezeket a *megállapított*,

¹⁰ *Hauser P. M. — Duncan O. D.*: „Overview and conclusions” in the Study of Population, University of Chicago Press, 1959. pp. 2–3.

gyakran azonban csak sejtetett célokat általánosítani. Az alábbi rövid összefoglaló, anélkül, hogy figyelembe venné a célok részleteit a különböző vizsgálatokban, csak a legáltalánosabb célokat említi. Ennek megfelelően, a vizsgálatok mögött álló (néha még kifejezetten meg is állapított) filozófia Magyarországon éppen úgy, mint a fejlett világ más országaiban is, abból adódik, hogy aggódnak az urbanizációnak és a népességmegoszlásának jelenlegi és sajátos jövőbeni trendjei, valamint ezek demográfiai kihatásai miatt. E vizsgálatoknak egyik fő célja a múltban és a jelenben egyaránt, hogy megértsék a regionális megoszlás változásának szintjét és ütemét, ezek demográfiai hatását és különösen a közöttük és más demográfiai változók, így a termékenység, halandóság és vándorlás közötti kölcsönös összefüggéseket. A korábbi urbanizációs trendek és települési rendszerek fő demográfiai problémáinak megállapítása is szerepel ebben a célkitűzésben.

Egy másik közös cél, hogy megoldást keressünk azokra a problémákra (nem feltétlenül zárt rendszerben) és megtervezzük a megoldáshoz vezető alternatív demográfiai módokat. Ezen alternatívák esetleges demográfiai következményeinek elemzése a célok fontos részét képezi.

A vizsgálatok célja az is, hogy jobban megismertessék a kormánnyal és a közvéleménnyel a népesség megoszlásának és az urbanizációnak a meghatározóit és következményeit. A vizsgálat eredményeitől általában azt várták, hogy a politikusokat és tervezőket megfelelő akciókra ösztönözzék.

A fő célok között fontos szerepet játszik új módszerek kidolgozása az urbanizációs vizsgálatokkal összefüggő statisztikai problémák (beleértve az adatgyűjtés, osztályozás problémáit és az elemzési módszereket) megoldására.

E célok közül egyesek ugyan támogatni kívánják az urbanizációs politika kidolgozását, de kevés az olyan vizsgálat, amely csakis a politikusok és a gazdasági és regionális tervezők céljait szolgálja. Néhány közülük csak összefoglalja az előző demográfiai elemzések eredményeit, egyes esetekben azonban speciális kutatásokat is végeztek ebből a célból.¹¹

3.4 A városfejlesztési problémákkal kapcsolatosan az utóbbi két évtizedben Magyarországon végrehajtott demográfiai vizsgálatok alábbi rövid áttekintése néhány bővebb kategóriában csoportosít különböző jellegű kutatási témákat. Csupán néhányat említünk a vonatkozó publikációk közül, amelyeket talán kissé önkényesen választottunk ki. Az idézett publikációk azonban vagy áttekintő vagy összefoglaló dokumentumok, illetve példának tekinthetők specifikus területeken.

A vizsgálatok nagy csoportja foglalkozott a népesség földrajzi területek, városi és községi lakóhely és a települések típusai és kate-

¹¹ Lásd például, Goldstein S. és Sly D. (szerk.) „Basic Data needed for the Study of Urbanization”, Working Paper L, IUSSP, Ordina Editions, Dolhain, Belgium, 1974.

góriai szerinti megoszlásának problémáival.¹² Néhány kiadvány osztályozási sémák kialakításával foglalkozik általános, illetve specifikus tervezési célokra (lásd például, az 5. lábjegyzet). Városi területek definíciója, a települések fejlettségi színvonalának mérése stb. ehhez a kategóriához tartozik.¹³ Az ország regionalizálásának problémái állnak még mindig a vizsgálatok középpontjában.¹⁴

A módszereket, bár ezek gyakran követik a jól bevált eljárásokat, a magyarországi urbanizációs trendek és sémák sajátosságaihoz kellett igazítani, különös tekintettel az urbanizáció földrajzi jellegzetességeire. A régiók és települések fejlettségi szintjének mérésére összehasonlítás céljaira alkalmas, komplex mutatókat dolgoztak ki. Az elmaradottság definíciója e vizsgálatok feladatai közé tartozik.¹⁵

A vizsgálatok második csoportja a városi növekedés komponenseivel, különösen a népességnövekedés regionális és város/község közötti eltéréseinek problémáival foglalkozik. A termékenységben észlelhető különbségek mindig fontos szerepet játszottak a demográfiai vizsgálatokban,¹⁶ de alaposan megfigyelték a halandóság regionális eltéréseit is.¹⁷ A belső vándorlás problémái speciális helyet foglalnak el a magyar demográfiai kutatásokban, ugyanis a reprodukció utolsó 1—2 évtized alatt észlelt lassú üteme miatt földrajzi mobilitás a legfontosabb egyedülálló tényező a népesség intenzív átcsoportosulási trendjei mögött. A népességnyilvántartó, valamint a demográfiai felvételek és népszámlálások által a vándorlókról szolgáltatott információk nagymértékben megkönnyítették a kutatást. A vándorlás nagyságán, struktúráján és fő áramlatain kívül¹⁸ a földrajzi mobilitás egyéb tényezőire is mindig nagy figyelmet fordítottunk.¹⁹ A vándorlásnak mind a vándorlókra, családjaikra, mind pedig az érintett közösségekre gyakorolt demográfiai, társadalmi és gazdasági hatásai a vizsgálatok szerves részét képezték.²⁰

¹² Bene L. és Tekse K.: „Vizsgálatok a népesség területi eloszlásának alakulásáról Magyarországon 1900—1960”, (magyarul), KSH Népeségtudományi Kutató Csoport Közleményei, Budapest 1966. 1. sz. és Központi Statisztikai Hivatal „Demográfiai jellemzők a települések nagyságcsoporthoz szerint” 1900—1960, A Népeségtudományi Kutató Intézet Közleményei, Budapest, 1968. 22. sz.

¹³ Central Statistical Office, Hungary, „A Look at the Nation's Cities”, Area Statistics Division, Budapest 1971.

¹⁴ Szabady B. „A társadalmi térbeliség néhány elméleti és gyakorlati problémája (magyarul), A Népeségtudományi Kutató Intézet Közleményei, Budapest, 1975. 42. sz.

¹⁵ Lackó L. „Kutatómunka Magyarországon kevésbé fejlett területekre vonatkozóan az életkörülmények vizsgálata alapján” (magyarul), Földrajzi Szemle, Budapest 1975. 23 (3—4), pp. 277—282.

¹⁶ Klínger A. „Magyarország népesedési helyzete az 1960-as években” (magyarul) I—VI. rész. Statisztikai Szemle, Budapest 1969—71. Lásd még a 10. lábjegyzetet.

¹⁷ Pallós E. „Magyarország halandósági táblái 1900/01-től 1967/68-ig” (magyarul), A Népeségtudományi Kutató Intézet Közleményei, Budapest 1971. 34. sz.

¹⁸ Acsádi Gy. „A népesség belső vándorlása” (magyarul), Statisztikai Szemle, Budapest 1956. 34 (5), pp. 451—462; és Compton F., „Some Aspects of the Internal Migration of Population in Hungary since 1957; Publications of the Demographic Research Institute, No. 33. Budapest 1971.

¹⁹ Dányi D. „A beruházások hatása a belső vándorlásra” (magyarul), Demográfia 1962, 5 (4) pp. 554—558. Lásd még a 7. lábjegyzetet.

²⁰ Acsádi Gy. „A vándorlás és a regionális tervezés néhány kérdése” (magyarul), Demográfia 1960, 3/3—4. pp. 391—423.

Egyéb kérdések mellett elemeztük a földrajzi és társadalmi mobilitás között²¹ kölcsönös összefüggéseket, a vándorlásnak a településrendszer demográfiai viszonyaira és a város, illetve község e rendszeren belüli szerepére²² gyakorolt hatását. Az utóbbi időkben újra figyelmet fordítottak a városi népesség növekedésének társadalmi-gazdasági vonatkozásaira. A kutatási program témájához tartoznak az élet minőségének problémái a különböző típusú településeken és az urbanizáció környezeti vonatkozásai.²³

Különböző tudományágak szakértőiből álló csoportok, jelentős demográfiai inputtal, vizsgálatokat végeztek a települési rendszer fejlesztésére irányuló területi és várospolitika kidolgozásának demográfiai vonatkozásaival kapcsolatosan.²⁴ Egy több nemzetre kiterjedő összehasonlító vizsgálat, amelyben Magyarország is részt vesz, megpróbálja felmérni az urbanizáció költségeit (beleértve a szociális költségeket is). Jelenleg egy hosszú távú kutatási program van folyamatban az egyes városok optimális nagyságának megállapítására.

A fent említett vizsgálatok számos eredményének első és néha elsődleges felhasználására azonnal sor kerül a városi és községi népességre és az ország különböző közigazgatási egységeinek népességére vonatkozó előreszámításokban. Városi/községi és területi népességelőreszámításokat rendszeresen végeztek az ötvenes évek vége óta és ezek igen hasznosaknak bizonyultak mind a politikusok, mind a tervezők szempontjából.²⁵

Az urbanizáció problémáira vonatkozó demográfiai vizsgálatok nem szorítkoztak empirikus kutatásokra, hanem egyre nagyobb figyelmet fordítottak az elméleti kérdésekre is; többek között a megfelelő kutatási módszertanok kidolgozására. A módszertani vizsgálatoknak egy része az urbanizációval kapcsolatos népesedéstatisztika minőségének²⁶ és maximális felhasználásának problémáival foglalkozik. Egyszerű determinisztikus és sztochasztikus modelleket dolgoztak ki, és a meglévő modelleket kipróbálták a népesség földrajzi megoszlásának és változásainak a leírására, amelyek a problémák sokkal

²¹ Tekse K., „Some interrelationships between occupational mobility and migration to Budapest”, Proceedings of the World Population Conference, Belgrade 1965. U. N., New York 1969. Vol. IV. pp. 556–557; Andorka R., „Studies on social mobility” in „Sociology in Hungary” Szociológia 1974. No. 5, Supplement, Akadémia Kiadó, Budapest, pp. 37–42.

²² Harsányi S., Perczel K. és Körömdi K.: „Kölcsönös összefüggés a népmozgalom és a települési hálózat fejlődése között” (magyarul) A Mérnök-továbbképző Intézet előadásjegyzetei, Budapest 1968. doc. No. 4600.

²³ Barta B. és Vukovich Gy., „Az emberi környezet statisztikája” (magyarul). Statisztikai módszerek – 8. sz. dokumentáció, Központi Statisztikai Hivatal, Budapest 1975.

²⁴ Kocsis F., „A városfejlesztés tervezésének, szervezésének és irányításának problémái” (magyarul) Építészeti Szemle, Budapest 1971. 14 (8), pp. 221–226; Kórodi J. és Kőszegfalvi Gy., „Városfejlesztés Magyarországon” (magyarul) Kossuth Kiadó, Budapest, 1971; és Kőszegfalvi Gy., „Területi-demográfiai jelenségek hatásai és következményei az ötödik ötéves terv tervezésében” (magyarul), Területi Statisztika, Budapest 1975, 25 (4), pp. 345–351.

²⁵ Pallós E., „Magyarország népességének területi előreszámítása” (magyarul), a Népeségtudományi Kutató Intézet Közleményei, Budapest 1966. 12. sz.; és Tekse K., „Projections of urban population”, in Goldstein S. and Sly F. (eds) *The Measurement of Urbanization and Projection of Urban Population*, Working Paper 2. IUSSP, Ordina Editions, Belgium 1975, pp. 89–142.

²⁶ Lásd például, a 13., 17. és 19. lábjegyzetet.

világosabb érzékelését eredményezték.²⁷ Különös figyelmet fordítottak arra, hogy a magyarországi speciális lehetőségeknek és követelményeknek megfelelő előreszámítási módszereket alkalmazzanak.²⁸

4. A DEMOGRÁFIAI VIZSGÁLATOK SZEREPE AZ URBANIZÁCIÓS POLITIKÁBAN ÉS A TELEPÜLÉSRENDSZEREK KIDOLGOZÁSÁBAN

4.1 Magyarországon az utolsó évtizedekben az urbanizációs kérdésekre vonatkozó politikát különbözőképpen definiálták, néha anélkül, hogy világosan meghatározták volna ennek teljes jelentőségét és alkotórészeit. Még a terminológiát is meglehetősen bizonytalan formában alkalmazták; az olyan kifejezések, mint „stratégia” vagy újabban „a fejlesztési koncepció” gyakran a „politika” kifejezés szinonimájaként szerepelnek. Ezeket a szavakat azonban elég tág értelemben használják, ezek előre megállapított vagy meg nem állapított, de határozottan szándékos akciók csoportjára vonatkoznak a kormányzat valamennyi szintjén, amely a lehető legtágabb értelemben²⁹ befolyásolja a településrendszer nagyságát, struktúráját és fejlődését. Az utóbbi években egyre jobban kihangsúlyozták a települések technikai infrastruktúrájának fejlesztésére irányuló politikát és az élet minőségének megjavítását mind a városokban, mind a községekben, ami e politika szerves részét képezi (lásd, például, az 5. és 24. lábjegyzetet). Az általánosan elfogadott irányelveknek megfelelően, ez az áttekintés a politika kidolgozásának alábbi, némiképpen önkényesen megállapított szakaszait fogja figyelembe venni:

a) a problémák identifikálása b) rövid és hosszú távú célok megfogalmazása c) a célok elfogadása d) a politikai eszközök kiválasztása, alkalmazása és hatályba léptetése; és e) értékelési mechanizmus létrehozása.

Nyilvánvaló, hogy a népszámvizsgálatok és különösen a demográfiai elemzés elősegíthetik és ténylegesen elő is kell segíteniük mindegyik fent említett szakasz kialakítását, bár, természetesen, ennek szerepe egyes szakaszokban (például, a két kezdeti szakaszban, valamint az értékelési szakaszban) fontosabb, mint másokban. Az urbanizációs problémákra vonatkozó magyar demográfiai kutatások elsődleges célkitűzései leginkább e két első szakaszt érintették.³⁰ Az értékelés szorosan összefügg a politika kidolgozásának előző szakaszaival, bár csak a közelmúltban említették, hogy ehhez segítséget kell kapni a demográfiai kutatásoktól.

²⁷ Tekse K., „Describing the geographical distribution of the population”, *Review of the ISI* 1965, 33 (2), pp. 259–269. Lásd még a 19. lábjegyzetet.

²⁸ Kádas K., „Az urbanizáció és közlekedés fejlődésének előrejelzése” (magyarul), *Városépítés* 1971, 2; és Korompai A., „Kísérlet a városi népesség arányainak hosszútávú előrejelzésére Magyarországon” (magyarul), *Földrajzi Szemle*, Budapest 1973, 2 (1), pp. 71–82. Lásd még a 19. és 26. lábjegyzetet.

²⁹ Balogh B., Kőrödi J. és Wirth G., „Országos fogalom a településhálózat fejlesztésére” (magyarul) *Területi Statisztika*, Budapest 1971, 21 (3) pp. 233–248.

³⁰ Szabady E., „The objectives of demographic policy”, *New Hungarian Quarterly*, Budapest 1974. 15 (56), pp. 136–146.

4.2 Az előző fejezetben ismertetett demográfiai vizsgálatok, már az ötvenes évek végétől, amikor először alkalmazták a politika kidolgozásának modern irányelveit és módszereit, jelentős mértékben hozzájárultak az urbanizációs politika kidolgozásához. E vizsgálatok azonban nem gyakoroltak egyforma hatást a politika kidolgozásának különböző szakaszaira. E korai években, például, az általános társadalmi-gazdasági fejlődés és különösen az urbanizáció problémái, a források hiánya és a városfejlesztésre rendelkezésre álló aránylag szerény technikai és technológiai eszközök komoly korlátot emeltek az urbanizációs politika kialakítása és megvalósítása elé. A lakásépítés döntő elem volt ebben a politikában, és a gazdasági tervekben a lehető legmagasabb számokat tűzték ki célul. Tapasztaltabb politikára csupán az 1950-es évek végén került sor, fejlettebb terület- és város-tervezési módszerek bevezetésével, valamint a technológiai fejlődés meggyorsításával együtt.

A demográfiai vizsgálatok igen jelentős hatást gyakoroltak a települési rendszer fejlesztésének jelenlegi koncepciójára, amelyet a kormány 1970. márciusában fogadott el.³¹ A népesség nemcsak fontos változó ebben a koncepcióban, hanem egyik alapvető eleme. A koncepciót az alábbi fő politikai célokra hozták létre:

a) A hatékonyság elve, azaz a leghatékonyabban kell kihasználni a gazdasági forrásokat országos szinten. (A gazdasági források pontos definícióját közlik az ország öt éves társadalmi-gazdasági fejlesztési tervében.) E cél magában foglalja új ipari üzemek ésszerű földrajzi elhelyezését, amelynek költség-hatékony működése megköveteli a belső vándorlás, valamint az ingavándorlás volumenének csökkentését is.

b) Az igazságosság elve, amely elsősorban arra irányul, hogy az életszínvonal és az élet minősége egyenlően fejlődjék mind a városi, mind a községi lakosság körében. E cél magában foglalja a lehető legtágabb értelemben vett technikai infrastruktúra fejlődési színvonalának kiegyenlítését a települési rendszerben hasonló funkciókat betöltő településeknél.

c) Az urbanizáció kedvezőtlen környezeti hatásai — beleértve a demográfiai, pszichológiai és fizikai hatásokat — csökkentésének célja. A közelmúltban jelentős figyelmet fordítottak e célkitűzésre és ennek elérésére komoly anyagi forrásokat mozgósítottak.

E célok szem előtt tartásával a politika felállítja a települések hierarchiáját, amelynek élén Budapest főváros áll. A politika a főváros népességének — beleértve a Budapest körüli agglomeráció népességét is — legmagasabb növekedési határát 2,6—2,8 millióban állapítja meg. A következő szinten az 5 megyei várost kell különösen magas színvonalú, 150 000—300 000 lakosú központokká fejleszteni. 7 további város központi szerepét 80 000—150 000 közötti átlagos népességgel fogják fokozni. Ezek a központok fontos gazdasági, közigazgatási, oktatási, egészségügyi és egyéb szolgáltatási funkciókat

³¹ Szilágyi L., „A területi és településfejlesztés fogalma” (magyarul), *Építésügyi Szemle*, Budapest 1971, 14 (6), pp. 157—162.

fognak ellátni különböző szinteken. Végül kisebb, közepes szintű, átlagosan 8000—15 000 lakosú városú központok hasonló, bár korlátozottabb funkciókkal szolgálják majd ki a megyei szint alatti területeket.

A koncepció fő célkitűzéseit e század végére kell elérni és a kormány elhatározta, hogy gondoskodik a megfelelő eszközökről e célok megvalósítása érdekében, annál is inkább, mert a koncepciót az ország társadalom- és gazdaságpolitikája fontos részének tekintik.

4.3 Az évek folyamán számos, a demográfiai kutatások és a politika kidolgozása és a tervezés közötti kapcsolat jól kialakult csatornákká változott, amelyekben keresztül a demográfiai vizsgálatok hatékonyan hozzájárulhatnak az urbanizációs politikához és tervekhez.³² Magas szintű tervező bizottságok, valamint ezek számos, speciális célokra szolgáló munkacsoportjai, tagjai között vagy demográfusok vagy statisztikusok szerepelnek. Néhány ilyen bizottságban a demográfiai kutatások szerveit hivatalosan képviselik. E bizottságok kérésére speciális vizsgálatokat hajtott végre a Központi Statisztikai Hivatal Népeségtudományi Kutató Intézete, a Magyar Tudományos Akadémia Demográfiai Bizottsága, továbbá más népeségkutató csoportok és demográfusok. A tudományos kutatások hosszú távú országos tervének keretein belül munkacsoportot alakítottak, amely foglalkozik a társadalmi szolgáltatásokkal, a népesség lakás- és települési viszonyaival az életszínvonalal kapcsolatban. Ennek keretében számos értékes monográfia született az urbanizáció demográfiai vonatkozásairól, az újabb és jövőbeni területi népesedési trendekről, a települési rendszer demográfiai vonatkozásairól, a lakásviszonyokról, stb.³³ Ezeket a monográfiákat széleskörűen felhasználta az Országos Tervhivatal és az urbanizációs politika kialakításával megbízott egyéb szervek. Hasonló lehetőségek nyíltak demográfusok és statisztikusok számára területi szinten. (Bár meg kell említeni, hogy a települési rendszer fejlesztésére vonatkozó területi tervek összhangban állnak az országos tervekkel és ezek szerves részét képezik.) Végül közvetett segítséget nyújtott a demográfia az urbanizációs politikával és tervekkel kapcsolatos speciális vizsgálatokhoz, amelyekben a népesség csupán magyarázó változó volt.

A hatást jelentősen előmozdította az a körülmény, hogy a kutatások minden szintjén szoros együttműködés alakult ki a demográfusok és az urbanizációs politika kidolgozásával foglalkozó egyéb tudományágak szakértői között. Ez az együttműködés két fő formában ment végbe: vagy közös vizsgálatokat végeztek vagy pedig közreműködtek más tudományágak vizsgálataiban. A nyers, illetve elemzett demográfiai információk hozzáférhetősége és a demográfusok szaktanácsa jelentősen fokozta mind a gazdasági, mind a területi tervezők érdeklődését és lelkesedését az urbanizáció demográfiai vonat-

³² Szabady E., „A magyar népeségtudomány fejlődése és jelenlegi helyzete, különös tekintettel az 1969—1971. évi kutatásokra”, *Demográfia*, 1973, 16 (1), pp. 119—124.

³³ Tamási J. és társai (szerk.) A Központi Statisztikai Hivatal Népeségtudományi Kutató Intézetének évkönyve, 1963—1968, A Népeségtudományi Kutató Intézet Közleményei, Budapest 1968, 23. sz.

kozásai iránt. Tekintettel arra, hogy ezeknek a vizsgálatoknak megvoltak a saját módjai és eszközei az urbanizációs politika befolyásolására, a demográfiai kutatások számára ezek kellemes kiegészítő csatornát jelentettek, amelyen keresztül a kutatások eredményei eljuthattak a politikusokhoz és tervezőkhöz.

Végül azáltal, hogy a kormány és a közvélemény egyre inkább tudomást szerzett az urbanizáció demográfiai problémáiról, a demográfiai megfontolásokat szívesebben fogadták el a város- és területpolitika kidolgozásában.

4.4 Mind az országos, mind a területi társadalmi-gazdasági politika és tervek kidolgozása során követett általános módszerek kedvező légkört teremtenek Magyarországon a társadalmi és gazdasági kutatások, és különösen a demográfiai kutatások számára.³⁴ Ezért a magyar demográfia fent említett eredményeit általában úgy tekintik, mint e légkör és a kutatás és gyakorlat közötti szoros kölcsönös kapcsolat termékeit. Specifikusabban kifejezve, az urbanizációs problémákra vonatkozó, demográfiai vizsgálatokat különösen az alábbiak serkentették:

a) Fokozódó igény a demográfiai kutatások iránt mind országos, mind szubnacionális szinten, főképpen a társadalmi, gazdasági és területi tervezők részéről.

b) A demográfiai kutatások számára rendelkezésre bocsátott jelentős források. Ezek a források magukban foglalják a népesség területi vonatkozásairól szóló információk könnyű hozzáférhetőségét. A Központi Statisztikai Hivatal évente rendszeresen³⁵ publikál statisztikai adatokat minden egyes megyéről. A népszámlálási eredményeket is megyék és járásek szerint dolgozzák fel és publikálják, bár sokkal kisebb közigazgatási egységekre, így községekre és számlálókörzetekre vonatkozóan is vannak információk. Jelentős személyi és anyagi források állnak rendelkezésre főképpen a Népeségtudományi Kutató Intézetben összpontostított kutatások számára; ezenkívül kisebb kutató csoportok is foglalkoznak demográfiai vizsgálatokkal egyetemek védnöksége alatt.

c) A Magyar Tudományos Akadémia Demográfiai Bizottsága országos szinten koordinál minden népességkutató tevékenységet, stb.

4.5 Még a leírt kedvező feltételek mellett is más kutatási tevékenységekhez hasonlóan sok minden korlátozza és gátolja a területi demográfiai vizsgálatokat és ezek eredményeinek felhasználását. Néhány akadály magának a kutatásnak a jellegéből fakad. Mások viszont a demográfiai kutatások specifikus szervezési vonatkozásaival függenek össze, míg ismét csak mások abból erednek, hogy a kutatási eredményeket nehéz gyakorlattá változtatni egy olyan komplex jelenség területén, mint amilyen az urbanizáció.

³⁴ Szabady E., „A demográfiai kutatások interdiszciplináris jellege” (magyarul); a Szociológia Magyarországon c. munkában, *Szociológia*, Akadémiai Kiadó, Budapest 1974, 5. sz. Függelék, pp. 29–34.

³⁵ Összefoglalásul lásd: Központi Statisztikai Hivatal *Területi Statisztikai Zsebkönyv* (magyarul), Budapest éves publikáció; és *Területi időtrendek: 1965–1974* (magyarul), Budapest 1976. Lásd még a 13. lábjegyzetet.

Anélkül, hogy részletekbe bocsátkoznánk, csupán 1—2 példát szeretnénk megemlíteni, amelyek fényt deríthetnek e korlátozások jellegére. Maguknak a kutatási témáknak a kiválasztása gyakran komoly korlátokat jelent a kutatási eredmények felhasználásában. Néha ezt inkább a hagyományok vagy személyi érdekek és kevésbé az általános társadalmi szükségletek befolyásolják. Ennek következtében előfordulhat, hogy fontos kérdésekre nem fordítanak kellő figyelmet. A felhasználók általános panasza, hogy nagyon sok idő telik el valamilyen speciális kutatás megkezdése és befejezése között. Valóban, annak ellenére, hogy az utóbbi időben jelentős fejlődés következett be a számítógépek alkalmazása terén, ami lényeges változást eredményezett a demográfiai elemzésben, az időtényező még mindig nagy gondot okoz a politikusoknak és tervezőknek, de a demográfusoknak is. A kutatási módszertan hiányosságai nem szembetűnőbbek a demográfiai elemzés más területein, mint az urbanizációra vonatkozó vizsgálatoknál. Csak példaként említjük meg a belső vándorlás előreszámításaira jelenleg alkalmazott módszereket.

Természetesen, sokkal több korlátot szabnak a demográfia területén kívül álló tényezők. Rendszerint a demográfiai elemzés nagyon keveset tehet ezekkel kapcsolatosan. Talán ez az oka annak, hogy ezeket olyan ritkán említik a demográfiai vizsgálatokban. Talán érdemes lenne legalább egy példát felhozni a kérdés megvilágítására. Az utóbbi években a magyar népességkutatás határozottan állította, hogy mind az újonnan épített lakásegységek száma, mind pedig nagysága (kis átlag) kedvezőtlen hatást gyakorol a termékenység struktúrájára és trendjeire, főképpen a városokban.³⁶ Sajnos, annak ellenére, hogy az országban közel két évtizede nagyarányú építkezési programot valósítanak meg és óriási erőfeszítéseket tesznek a kormány új népesedéspolitikájának megvalósítása érdekében, mindezek ideig kevés újabb forrást lehetett mozgósítani a helyzet orvoslására.

³⁶ *Miltényi K.*, „Népesedéspolitikánk alakulása” (magyarul), *Demográfia* 1975, 18 (2—3), pp. 311—318; és *Preisich G.*, „Hipotézis a budapesti kerületek lakosságának alakulására” (magyarul), *Demográfia* 1973, 16, pp. 295—311.

ВКЛАД ДЕМОГРАФИЧЕСКИХ АНАЛИЗОВ В СОЗДАНИИ ПОЛИТИКИ УРБАНИЗАЦИИ В ВЕНГРИИ

Резюме

Эффекты динамики населения на развитие политики урбанизации, а также на саму урбанизацию не могут быть точно измерены. Оценить вклад демографических анализов в развитие урбанизации считается почти такой же трудной задачей, ввиду того, что нужно учитывать многочисленные переменные, включая также и социально-экономические факторы. Все-таки мы пытались описать, каким способом демографические исследования способствовали развитию политики урбанизации в Венгрии.

Статья — резюме бывших тенденций и моделей урбанизации в Венгрии. Вот проблема урбанизации, на которую ссылается большинство исследований по населению и человеческим поселениям. В Венгрии урбанизация показывает многочисленные характеристики, описанные в данной статье и происходящие от исторического, социального и экономического развития, происшедшего в течение столетий. Эта статья дает краткий обзор демографических исследований в связи с политикой развития городов и излагает возникшие проблемы; она дополняется литературными указаниями.

Раздел 4 описывает понятие, принятое правительством в 1970 г. для развития системы городских аггломераций в стране. Это понятие служит основой для планов по урбанизации. Демографические исследования способствовали в значительной мере развитию урбанизации в Венгрии, а также непосредственному и посредственному формулированию основного понятия. Данная статья вкратце излагает средства, при помощи которых демографические исследования становятся необходимыми. Ряд факторов стимулирующих эти исследования, а также некоторые ограничения указаны в этой статье.

CONTRIBUTION OF DEMOGRAPHIC ANALYSIS TO URBANIZATION POLICY IN HUNGARY

Summary

The effect of population dynamics on the development of urbanization policy as well as on urbanization itself cannot be at all the subject of precise measurements. To evaluate the contribution of demographic analysis to the development of urbanization is a difficult task because so many variables — inclusive of the socio-economic factors — have to be taken into consideration. In spite of this an attempt was made to describe the contribution of population studies to the development of urbanization policy in Hungary.

The article is a summary of the past trends and models of urbanization in Hungary. This is the urbanization problem referred to by the majority of studies on population and human settlements. Urbanization in Hungary shows a lot of characteristics revealed in this paper and stemming from the historical, social and economic development during centuries. This article gives a brief review on population studies in relation to the policy of urban development and problems arisen, and is completed with some references.

Section 4 describes the concept adopted by the Government in 1970 for the development of urban agglomeration system in the country. This concept serves as a basis for urbanization plans. Population studies contributed considerably to the development of urbanization in Hungary as well as to the direct and indirect formulation of the basic concept. This article describes briefly the means through which demographic studies can be indispensable. A number of factors stimulating these studies as well as some constraints imposed are enumerated.